

KONTINUITÁS ÉS DISZKONTINUITÁS AZ ÉRTÉKPREFERENCIÁKBAN* (1977–1998)

Bevezető

Az 1989-es fordulatot követően két olyan kérdés merült fel, amelyekre a szakirodalom azóta is többször visszatért. Ez a két kérdés a következő: 1) Mi az oka annak, hogy a kommunista rendszerek bőséges irodalma nem jósolta meg a változások váratlanságát és radikalitását (Lipset–Bence 1994). 2) Hogyan lehetséges az, hogy a kommunista rendszerek összeomlása és a Vörös Hadsereg kivonulása után a kommunista párt öröksége még mindig kísért, holott – legalábbis azt hittük – felszabadultak büvöletéből (Holmes 1997; Janos 1994; Mokrzycki 1992; Schöpflin 1993; Szakolczai–Horváth 1991; Tismaneanu 1992; Verdery 1996). A két kérdésfeltevés tehát paradox módon szorosan egymáshoz kapcsolódik. Az első kérdés tehát az, hogy miként jöhetett létre ez a radikális és váratlan változás, a második kérdés pedig arra keresi a választ, miként lehetséges az, hogy a változások ellenére sok minden változatlanul tovább él.

A kontinuitás és diszkontinuitás ilyen kombinációja részben választ adott és átfogalmazta a legnyugtalanítóbb kérdések egyikét: a kommunista ideológia és politika hatásának mértékét. Az 1956-os budapesti, az 1968-as prágai és az 1980-as gdanski történések hatására az önszerveződő civil társadalom heves ellenállást tanúsított az állam és a párt támadásaival szemben és bármikor szavát hallatta, ha alkalma volt rá.¹ Ezzel ellentétben az értelmiség már a rendszer létrejöttékor is azt állította, hogy a kommunizmus nem csupán külső diktatúra volt, mivel gyökeresen megváltoztatta a hatalmába kerített országokat.²

Első látásra úgy tűnt, a változások ténye és jellege véglegesen cáfolja a „homo sovieticus” képét (Zinoviev 1981). Az örökség jelenléte azonban más forgatókönyvről tanúskodik. A kommunista szellem sikerének vagy összeomlásának paradoxona, akárcsak a múltban, még mindig kísért.

Ha egy problémát nem lehet megoldani, annak oka a kérdés feltevésében rejlik. Esetünkben nem a különböző javaslatok szintézise jelenti a megoldást, hanem a kérdés ismételt áttekintése, azaz a rendszer direkt és indirekt hatása megkülönböztetésében rejlik. A direkt hatás a rendszer ideológiájához való csatlakozás, egy spontán, a létező szocializmus alulról jövő reprodukciója, a Big Brother orwelli szeretete. Az elmúlt évtized eseményei kétségtelenül azt bizonyították, hogy ez nem következett be. A még mindig élő örökség bizonyíthatóan egy másik, kevésbé hozzáférhető, de

* Készült az OTKA T 016435. sz. *Értékváltozás 1978 és 1994 között Magyarországon* című kutatás keretében.

¹ Ezt a nézetet vallják Václav Havel, Konrád György és Adam Michnik a „civil társadalom”-ról írott, jól ismert műveikben.

² Hasonló nézeteket vallottak az adott országok vezető intellektuális személyiségei, mint például Milan Kundera, Illyés Gyula, Czesław Miłosz.

ugyanolyan valóságos szinten van jelen: nem ideológiákban és nyilvánvaló célokban, hanem a mentalitásokban; nem konkrét, formális intézményekben és szervezetekben, hanem a magatartásban, az intézményekhez kötődő értékekben és az intézményesítés folyamatában.

A nyilvánvaló és a rejtett között viszonylag könnyű különbséget tenni. Ez épülhet az intellektuális hagyományra, amely különösen a német filozófiai idealizmusban van jelen. Tanulmányunk a fenomenológiai szociológiára és az ezzel kapcsolatos megközelítésekre épít (Schutz 1962; Goffman 1986; Bateson 1972; Gadamer 1975; Searle 1992: 175). E megközelítésekben a rejtett nem magával a fogalommal, csupán a viselkedés valamilyen formájával mutat hasonlóságot. E tekintetben az előző rendszer *rejtett* és tartós öröksége nem a kommunista ideológia lényegéhez kapcsolódik, hanem az unalmas, triviális, a viselkedés rutinszerű megjelenéséhez, ami gyakorlati számára bizonyos és adott, nyilvánvaló, tárgyi, természetes és univerzális, és semmiképpen nem a kommunizmus ideológiájának következménye.

Az ilyen perspektíva segít az értékeket a mindennapi gyakorlathoz, az életvezetéshez közelíteni, beépíteni.

Az értékekről

Elfogadott tény, hogy a múlt öröksége, különösen a politikai kultúra, az intellektuális hagyományok, a megörögzött mentalitások, egyszóval az értékek szintjén rendkívül erős (Schöpfung 1993; Kennedy 1994). Az értékek iránti igényeket közismerten nehéz felbecsülni és ellenőrizni. Ezért megpróbálunk egy empirikus értéktanulmány segítségével és hat (1977–1997 közötti) országos reprezentatív minta adatainak felhasználásával bizonyos következtetéseket levonni.

Az ilyen irányultságú megközelítés további ellenvetések sorozatát jelenti. Lehetséges-e a társadalmi értékek vizsgálata egyének válaszai alapján? Hozzáférhetőséget biztosítanak-e ezek a preferenciák az alapértékek szintjéhez, ahol a múlttal való folyamatosság feltehetően valótlan? És egy még alapvetőbb ellenvetés: számítanak egyáltalán a felmérés kontextusában az egyének által kifejezett értékek, és különösen a preferenciák? Nyilvánvalóan nem lehet ezekre az ellenvetésekre egyetlen tanulmányban kimerítő választ adni. Érvelni lehet azonban azzal, hogy a szociológiában van egy elméletileg következetes és klasszikus perspektíva, ami lehetővé tenné az individuális értékek empirikus tanulmányozásának elméleti alátámasztását. Ez a perspektíva Max Weber vallásszociológiájában már jól kimunkált.³

Az értékszociológia klasszikus paradigmáiban az értékek vagy átívelő, kötelező normákként, azaz közösségi szinten léteznek, és nem alkalmasak mikroszintű individuális elemzésre (ez az elmélet legalább Parsons [1968] visszavezethető), vagy feltételezhetően az individuális szükségletekben vannak jelen, és minden emberi lény számára univerzálisak (e nézetet Maslownál találjuk meg [1959]). A weberi érv mindkét állítással szemben áll. Szerinte az értékeket individuális és nem kollektív egységként kell elemezni, mivel azok az egyén életvezetésének (Lebensführung)

³ Lásd Weber (1948 és 1982). Az elméleti megközelítést lásd Füstös és Szokolczai (1984 és 1998), valamint Szokolczai (1998).

mikéntjéhez kapcsolódnak. Ez nem a pozitív vagy normatív módszertani individualizmusra jellemző előfeltételnek köszönhető, hanem az empirikus tényhez, szükséghez társuló viselkedésmódhoz kapcsolódik. Az életvezetés akkor kapcsolódik értékekhez, amikor korábban már bizonyosnak vett formái problematikussá válnak (Elias 1994: 58, 518; Gadamer 1976; Foucault 1984).

Ez akkor válik társadalmilag relevánssá, ha több egyénnél ugyanabban az időben jelentkezik. Ez ritkán fordul elő olyan esetekben, amikor a dolgok addigi rendje felbomlik (Voegelin 1978: 89–115), vagy átmeneti időszakokban (Borkenau 1978; Elias 1983; 1994), illetve „liminal” periódusokban (van Gennep 1960; Turner 1967; 1969). Mivel az ilyen időszakokra jellemző stabil referenciapontok megtörnek, az egyének magukra maradnak, hogy saját életükben stabilitásról és irányításról gondoskodjanak. Azok a különböző értékrendek, amelyekből a társadalmi értékrendszer összetevődik, ma ilyen elmozdulások „bélyegét” hordozzák (Weber 1948: 268, 80; Elias 1983: 39–40).

A rend felfüggesztése vagy a „küszöb”-feltétel nem csupán az egyént „bélyegzi meg”, akinek el kell viselnie az ilyen periódusok nyomását. Ellenkezőleg, arra kényszeríti az egyént, hogy kilépjen mindennapi tevékenységéből, stimulálva a gondolkodást és elmélkedést (Elias 1987; Bourdieu 1990; Voegelin 1978, 11–12; lásd Szokolczai 1998). Az átalakulás rendkívül instabil időszakában a gondolkodás cselekedete nem szorítkozik a létező társadalmi és politikai struktúrák ideáin és megnyilvánulási formáin való elmélkedésre, mivel az ilyenfajta stabil struktúrák már felbomlottak, hanem inkább elmélkedő cselekedete annak a gondolkodásmódnak, amely meghatározza a rend alapjait szolgáló mentális, intézményi, társadalmi és individuális szerkezeteket és identitásokat.

Az értékek tehát nem azonosak a (szupraindividuális) normákkal, egy adott társadalom konszenzuális elveivel. Nem gyökereznek az ember (szubindividuális) biológiai vagy fiziológiai szükségleteiben sem. Az értékek többnyire az egyén életvezetéséhez kapcsolódnak, tényleges életelvek, amelyek a viselkedést irányítják, és hozzáférhetővé válnak, amint a gondolkodás által adekvátan megfogalmazódnak.

Az ilyen értelemben vett értékek individuális szinten és szociológiai felmérések által is vizsgálhatók. Ehhez azonban olyan speciális, reflektáló megközelítés szükséges, amit általában nem alkalmaznak a közvélemény-kutatásban. A felmérések a tényleges viselkedésre irányulnak (ahol az a fontos, hogy a válaszoló igazat mondjon), vagy attitűdökre (ahol az információ csupán egy gyors impulzusra adott azonnali reakció). A felmérések nem olyan kérdéseket tartalmaznak, ahol a válaszolónak percekre keresztül gondolkodnia kell. Az ilyen megközelítést – anyagi okok miatt – ritkán alkalmazzák.

Létezik azonban egy értékteszt, amelyet speciálisan az egyéni értékek reflexív elemzésére dolgozott ki a lengyel születésű amerikai szociálpszichológus, Milton Rokeach. Több éves klinikai kísérletezés után Rokeach (1973) egy 18 cél-, és 18 eszközértékből álló tesztet állított össze, mely véleménye szerint a teljes értékteret reprezentálja, kifejezetten reflexív orientációval. A válaszadóknak mindkét értékcsoporthoz 1-től 18-ig kellett rangsorolniuk, elvben összehasonlítva minden értékpárt. Eredményként a teszt kitöltése minden megkérdezett esetében 15–20 percet vesz igénybe, ami egy szokásos kutatás számára elfogadható költséget jelent. Elfogadott ma már, hogy a Rokeach-teszt rendkívül érzékeny és megbízható eszköze, az egyén

által megnevezett értékek mélyrétegű, intenzív feltérképezésének (Feather 1975; Schwarz 1994).

Adatok és módszerek

Az adatok az MTA Szociológiai Kutatóintézet országos reprezentatív mintán elvégzett Rokeach-teszt vizsgálataiból származnak. A vizsgálatot Hankiss Elemér vezette 1977–78-ban, 1982-ben, 1990-ben, 1993-ban, 1996-ban, 1997-ben és 1998-ban.⁴ A mintát sorrendben 807, 2938, 1320, 1538, 1500, 1500, illetve 1521 fő alkotta. A tesztet helyesen kitöltők száma 677, 2089, 1063, 1150, 1327, 1347 és 1179. Jelen dolgozatban kétoldali t-teszt és varianciaelemzés segítségével a lakosság különböző értékek iránti átlagos preferenciáját elemezzük.

Háttérinformáció

A 20 évet átölelő 36 értéktesztben történő szimultán változások interpretációjához három addicionális szempontot adunk meg.

Szemantikus információ. Bár Rokeach célja két, jelentésében egymástól független, 18 értékből álló csoport kifejlesztése volt, nyilvánvaló, hogy közöttük hasonlóságok vagy különbségek adódnak. Ezeket a hasonlóságokat különböző módszerekkel, például főkomponens-, vagy faktorelemzéssel lehet vizsgálni. Az ilyenfajta tanulmányok számos ideológiai érték közötti szoros kapcsolatot tárnak fel, mint például a BÉKE, a HAZA BIZTONSÁGA, a SZABADSÁG és az EGYENLŐSÉG és a velük ellentétes bizonyos materialista vagy hedonista értékek, mint például az ANYAGI JÓLÉT, a KELLEMES ÉLVEZETES ÉLET közöttieket.

Társadalmi információ. Az értékek jelentésének és különösen preferenciájának erős társadalmi komponense van. A preferenciák a kor, a nem, a foglakozás és különösen az iskolázottság szerint változnak. A különböző almintákat is megvizsgáltuk, mint például az egyetemi hallgatók, a menedzserek, a kommunista pártiskolákban képzettek vagy a cigányok mintáját. Bizonyos értékek területén a preferenciák átforduló változásainak interpretációjában ezek a tanulmányok tágabb perspektívákat nyújtanak. Például a BÉKE és a HAZA BIZTONSÁGÁ-nak erős preferenciáját azoknak az esetében, akik kommunista pártiskolát végeztek. Nálunk ezek a legfontosabb hivatalos szocialista értékek (Szokolczai 1987), míg a MUNKA, a TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS és az EMBERI ÖNÉRZET inkább a klasszikus szocialista vagy szociáldemokrata értékeknek bizonyultak.

⁴ 1979–80-ra és 1995-re is vannak adatok. Ezek azonban kisebb elemszámúak, és nem reprezentálják az ország felnőtt lakosságát.

Rendszerinformáció. Anélkül, hogy az egyes értékeket azonosítanánk a „carrier strata”-val (Weber 1948), az 1977–78-as magyar és az 1968-as amerikai adatok, valamint a megfelelő faktorstruktúrák közötti összehasonlítás körvonalazza a magyar értékpreferenciák sajátosságait.

1. Magyarországon jelen volt egy olyan értékrend, ami az amerikai mintában nem található: a „klasszikus” szocialista vagy szociáldemokrata értékrend, amely három érték körül csoportosul: TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS, MUNKA és EMBERI ÖNÉRZET. E három érték Magyarországon külön faktort alkotott, míg az Egyesült Államokban hasonló faktor nem létezett. Ugyanakkor két érték, a MUNKA és TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS fontosabb volt a magyar, mint az amerikai mintában. Ugyanez azonban nem érvényes az EMBERI ÖNÉRZET-re, melynek az Egyesült Államokban más szövegkörnyezeti értelme volt.

2. Magyarországon nem ez volt az egyedüli, sajátos értékrend, ami kiérdemelte a „szocialista” besorolást. Egy másik, a HAZA BIZTONSÁGA, BÉKE, EGYENLŐSÉG és SZABADSÁG értékcsoporthoz az előző klasszikus szocialista értékekkel szemben „hivatalos” vagy „ideológiai” szocialista értékeknek nevezhetnénk. Ezek alkották azokat az értékeket, különösen az első kettő, amelyek a magyar minta értékpreferenciájának erős jellegzetességét adták; Magyarországon 1977–78-ban a BÉKE volt a legfontosabb érték. A HAZA BIZTONSÁGA az Egyesült Államokhoz képest Magyarországon az átlagosnál közel négy ponttal foglalt el magasabb helyet. Az értékpreferenciák struktúrájában a BÉKE és a HAZA BIZTONSÁGÁ-nak egyedülálló jelentősége volt. Jelen voltak az első két főkomponensben, valamint az öt rotált faktor közül háromban. Mindkét megállapítás nagyon fontos. Egyfelől az első két – mintán belüli főbb értéktörést tükröző – főkomponens cél- és eszközértékeket tartalmazott, utalva arra, hogy ezek voltak azok az ideológiai, hivatalos szocialista értékek, amelyek a társadalmi tudat szintjén összekapcsolták a célokat és az eszközöket. Másfelől ezeknek az értékeknek jelentős a szerepe a rotált faktorstruktúra előállításában; az ideológiai szempontok mindenkor jelenlétét mutatja az értékrendszer finomabb szerkezetében is.

3. A két különböző szocialista értékrend mellett jelen volt, a magyarok által az amerikaiaknál jobban kedvelt értékcsoporthoz, az intellektuális értékeké is (ÉRTELMES, ALKOTÓ SZELLEMŰ, LOGIKUS GONDOLKODÁSÚ). Az Egyesült Államokban ezek az eszközértékek rangsorában az utolsó helyen szerepelnek, míg nálunk, Magyarországon, az átlag fölött állnak (2,5–4 ponttal). Ez az eredmény megerősíti az első, a szocialista rendszer intellektuális jellegét valló nézőpontokat (Bauman 1987; Konrád–Szelényi 1979). Az intellektuális értékek és az ideológia ilyen kapcsolatát az a tény is alátámasztja, hogy az első, – a társadalmi értékrendszer legfontosabb megosztását definiáló – főkomponens egyik tengelyén található ez a két értékrend.

4. A hivatalos szocialista értékrenddel ellentétben a második rotált faktor egyik pólusán 1977–78-ban a vegyes értékcsoporthoz található: CSALÁD, SZERELEM, SZERETETTELJES, BOLDOGSÁG, BELSŐ HARMÓNIA, ANYAGI JÓLÉT. Ezek az értékek általában különböző értékrendekhez tartoznak, a közöttük lévő korreláció nem túl erős. Így a SZERELEM szorosan kapcsolódik a BARÁTSÁG-hoz, az ANYAGI JÓLÉT a KELLEMES, ÉLVEZETES ÉLET-hez, a BELSŐ HARMÓNIA a BÖLCSESSÉG-hez, a SZERETETTELJES a MEGBOCSÁTÓ-hoz.

A faktor mégis ezen értékpároknak csupán az egyikét tartalmazza. Egyetlenegy negatív jellemvonásuk közös: mindegyik a privát szférához tartozik, és ellentétben áll a nyilvános szféra hivatalos szocialista értékeivel. A merev ideológiai orientációval szemben ezek az értékek az emberi kapcsolatokat és érzelmeket (SZERELEM, SZERETETTELJES, BOLDOGSÁG), a kisközösséghez (CSALÁD), a személyiséghez (BELSŐ HARMÓNIA) vagy az anyagi jóléthez (ANYAGI JÓLÉT) ragaszkodást hangsúlyozzák. Valószínű, hogy hangsúlyozottságuknak köszönhetően ezek az értékek Magyarországon fontosabbnak bizonyultak, mint az Egyesült Államokban. Ez még inkább igaz, ha az „iker”-értékekkel hasonlítjuk össze. E szerint az ANYAGI JÓLÉT és a BOLDOGSÁG 1,5 ponttal vezet Magyarországon, a BELSŐ HARMÓNIA és a SZERELEM 2 ponttal, míg a BARÁTSÁG ugyanazon a szinten áll, a BÖLCSESSÉG pedig 6 ponttal alacsonyabban. A SZERETETTELJES az egyetlen olyan erősen preferált „iker”-érték, amely az amerikai mintában 2,5 ponttal, míg a párja, a MEGBOCSÁTÓ, 4,5 ponttal került alacsonyabbra a magyar mintában.

Közülük 1977–78-ban a párttagok és párton kívül állók közötti preferenciakülönbségeknek megfelelően a SZERELEM, a CSALÁD és a BELSŐ HARMÓNIA a leginkább „ellenzéki” értékek (Szakolczai 1987).

5. Nem meglepő, hogy a magyar és az amerikai minta közötti legnagyobb különbség a vallásos értékekben található. Az Egyesült Államokban az ÜDVÖZÜLÉS egyike a legfontosabb célértékeknek, míg Magyarországon az utolsó helyet foglalja el. A medián-értékek közötti különbség 9 pont. Hasonló a különbség a két fent említett – SZERETETTELJES és különösen a MEGBOCSÁTÓ – eszközérték esetében is. Fontos megemlítenünk, hogy ezek nem szigorúan vallásos értékek, hanem általában a konkrét, személyes kapcsolatokra, a közösségi életre vonatkoznak. Az a tény, hogy Magyarországon nagyon alacsony a preferenciájuk, nem csupán a vallásosság hiányát tükrözi, hanem azt is jelzi, hogy ezen értékszempontnak nem tulajdonítanak jelentőséget. Mind Magyarországon, mind az Egyesült Államokban az intellektuális értékek ellenkező pólusán jelennek meg.

6. Az utolsó különbség a pragmatikus értékekre vonatkozik. Szemantikailag akár az intellektuális (mint például a HATÉKONY), akár az anyagi értékekhez tartoznak (mint például a TÖREKVŐ), az amerikai mintában lényegesen előbbre rangsorolták őket.

Az eredmények azt bizonyítják, hogy Magyarországon egyrészt inkább az ideológiai, mint a vallásos értékek kerültek előtérbe, másrészt kiemelten hangsúlyozott az intellektualizáció – fogalmi ellentétének, a szociabilitásnak és az interperszonális kapcsolatoknak a rovására. A pragmatizmus hiánya jellemzi mind az ideologizációt, mind az intellektualizációt. Kérdés, hogy ezek 1989 óta milyen mértékben változtak.

Általános hipotézisek

Tanulmányunk azt a központi állítást teszteli, mely szerint a kommunizmus lényeges és tartós, bár többnyire indirekt és látens hatást gyakorolt a társadalomra és az érték-

preferenciákra.⁵ Az egyik feltevés szerint Magyarországon a hetvenes évek értékpreferenciáinak néhány sajátossága a kilencvenes évek közepén is megmaradt. A másik állítás szerint a kommunista időszakhoz viszonyítva mégis számottevő elmozdulás jött létre az értékpreferenciák szintjén, cáfolva a számottevő folytonosságot, elsősorban a legnyilvánvalóbb kommunista értékek esetében.

Ezzel csupán az 1989 előtti és utáni folytonosság és szakadás kombinációja támasztható alá, ami önmagában triviális. Kiegészítjük tehát pozitív, általánosabb hipotézisekkel. Ezek a direkt versus indirekt, manifeszt versus látens ellentétpárok megkülönböztetésére vonatkoznak. Az érvelés elsősorban azt tartalmazza, hogy a célértékekben nagyobb változás történt, mint az eszközértékekben. A célértékek kifejezetten az életcélokra, míg az eszközértékek a cselekvés és viselkedés módjára vonatkoznak. A célértékek nyilvánvalóbbak és közvetlenebbek, a tudatosság felszínéhez állnak közelebb, míg az eszközértékek a megrögzött szokásokhoz, az életvezetés körülményeihez (Mumford 1952; Weber 1995) vagy a habitushoz (Bourdieu–Wacquant 1992; Elias 1991) kapcsolódnak. El kell tehát fogadnunk, hogy 1989 aligha jelent fontos elmozdulást az eszközértékek szintjén, míg az alapvető változások inkább a célértékek átlagos preferenciájában mutatkoznak.

Figyelembe véve a szocialista vagy kommunista értékekhez való kapcsolatot, *első hipotézisként* arra számítunk, hogy a célértékek között találunk számottevő különbségeket, elsősorban a látencia és közvetlenség ugyanazon dimenziójában. *Második általános hipotézisként* azt állítjuk, hogy a klasszikus szocialista ideológiához tartozó értékek átlagos preferenciái radikális különbséget mutatnak 1989-at megelőzően és azt követően. A *harmadik általános hipotézis* az 1993–94-es évek átmeneti nosztalgijára vonatkozik, amit a posztkommunista pártnak a választásokon aratott győzelme jellemez (Fitzmaurice 1995; Szélényi et al. 1997; Tworzecki 1994). Ez a hangulatváltás azon értékek preferenciájának változásában mutatkozik meg, amelyek szorosan kapcsolódnak a kommunista rendszer melletti vagy elleni érzelmekhez. És végül, a *negyedik hipotézisünk* szerint, a materializmus és hedonizmus iránti általános irányzattól függetlenül a térségben 1989 után nem jelentkezett új politikai eszme (Vachudova–Snyder 1997: 1). Koherens értékrendszer sem jelenik meg, ami az előző értékpreferencia-mintákhoz viszonyítva visszatérést vagy megújulást jelentene. Feltételezzük, hogy a materializmus növekedése a célértékekben nem jár együtt a pragmatikus eszközértékek hasonló preferencianövekedésével.

Operacionalizált hipotézisek

Az általános elméleti szempontok alapján tíz konkrét hipotézist fogalmazunk meg a különböző értékcsoporthoz vagy egyedi értékek változásával kapcsolatosan.

1. hipotézis. A klasszikus szocialista értékeket illetően egyszerű a hipotézis: radikális és visszafordíthatatlan törésnek kell lennie az 1989-es és az azt követő átlagos preferenciákban. Ez mindhárom szociáldemokrata érték, de elsősorban a MUNKA és TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS esetén nyilvánvaló, míg az ideológiai értékek

⁵ Korábbi, a projekthez kapcsolódó kiadványok: Hankiss (1983, 1986, 1990), Szokolczai (1982, 1987).

esetén az EGYENLŐSÉG-re érvényes ugyanez, mely szemantikailag legközelebb áll ehhez a csoporthoz.

2. hipotézis. Számítunk arra, hogy a hivatalos szocialista értékek – elsősorban a BÉKE és a HAZA BIZTONSÁGA – szerepe csökken. 1982 és 1990 között a törés a klasszikus szocialista értékekhez hasonlóan nyilvánul meg, esetleg kisebb mértékben. Jelentős visszatérésre számítunk 1990 és 1993 között, ami az 1990 előtti szintet is elérheti. A posztkommunista mozgalom diadalútja valószínűleg 1996-ra véget ér Magyarországon, úgy mint a régió többi országában is, mivel az új rendszerben már elvesztették ártatlanságukat a volt kommunista pártok örökösei is. Az 1990-es szintre való visszatérés várható tehát 1996-ra, ami 1997–98-ban is megmarad.

3. hipotézis. Feltételezzük, hogy kimutatható egy azonos minta, de ellentétes irányú változással, szabad utat engedve eltérő, „ellenzéki” értékeknek. A CSALÁD, a BELSŐ HARMÓNIA és a SZERELEM iránti preferenciák 1990-ben nőnek, csökkennek 1993-ban és ismét nőnek 1996-ban, és 1997–98-ban is tartják ezt a szintet.

4. hipotézis. Negyedik általános hipotézisünkkel kapcsolatban feltételezzük, hogy a materializmus és hedonizmus általános irányzatával egybevágóan, az ehhez kapcsolódó értékeknek, a KELLEMES, ÉLVEZETES ÉLET-nek és az ANYAGI JÓLÉT-nek, 1989 után növekvő szerepe lesz. Ugyanakkor a szemantikailag rokon pragmatikus érték, a TÖREKVŐ esetében nem számítunk ugyanolyan átlagos preferencianövekedésre. Ami a hedonisztikus értékeket, a BOLDOGSÁG, ÉRDEKES, VÁLTOZATOS ÉLET-et és JÓ KEDÉLYŰ-t illeti, hasonló változásokra számítunk, mint a materialista értékek esetén. Ez a két csoport szemantikai közelségének is köszönhető.

5. hipotézis. Az 1977–78-as magyar és 1968-as amerikai értékpreferenciák között a legmegdöbbentőbb különbség az intellektuális értékekben volt. Érvelhetnénk azaz, hogy a változást követően az ilyen nagyméretű különbségek csökkenése várható, lényegesebb változásra azonban mégsem számítunk. Két alhipotézist is megfogalmazunk. Az első alhipotézis szerint a hivatalos szocialista és az intellektuális értékek közötti szoros, az előző rendszer „meghatározó hatásának” köszönhető kapcsolatra vonatkozik. Eszerint a posztkommunista nosztalgia kapcsán az intellektuális értékek preferenciájának növekedése is várható lenne 1993-ra. A második alhipotézis pedig azt tételezi, hogy nem számítunk hasonló változásra a szemantikailag rokon HATÉKONY pragmatikus értékben.

6. hipotézis. A magyar és az amerikai értékpreferenciákat illetően a legnagyobb, de kevésbé meglepő különbség a vallásos értékekben mutatkozott. Magyarországon 1989 után, az első (poszt-) 1989-es kormány törekvései ellenére, alig nőtt a vallásosság szerepe. Ez az eredmény a negyedik általános hipotézisünkéből is következik, mely szerint a materializmus és hedonizmus az egyetlen új változás az 1989-es értékekben. Ezért legjobb esetben csak enyhe növekedés várható az ÜDVÖZÜLÉS átlagpreferenciájában, 1993-ra érezhető csökkenéssel.

7. hipotézis. Teljesen eltérő mintára számítunk az eszközértékek egyik szemantikailag közeli csoportjában, az interperszonális kapcsolatok és közösségi élet területén. Figyelmen kívül hagyva a MEGBOCSÁTÓ értéket, ide tartoznak a SZERETETTELJES és a SEGÍTŐKÉSZ értékek, amelyek az intellektuális értékekkel szemantikailag ellentétesek. Ezeknek az Egyesült Államokban fontosabb szere-

pet tulajdonítottak, mint a Magyarországon, kivéve a szocialista-kollektivista mel-
lékértellemmel is rendelkező SEGÍTŐKÉSZ-értéknek, amely lényegesen fontosabb
Magyarországon. Általános hipotéziseink tükrében Magyarországon 1989 után nem
számítunk növekedésre ezen értékek átlagos preferenciájában. Ellenkezőleg, a szo-
cialista értékek csökkenésével hazánkban a SEGÍTŐKÉSZ-érték is veszít jelentősé-
géből.

8. hipotézis. Az eszközértékek másik, az intellektuális értékekkel szemantikailag
ellentétes csoportja az ENGEDELMES, TISZTA és UDVIARIAS. Ezek hagyomá-
nyos fegyelmező-értékek, szubsztanciális tartalmuk kisebb, mint az interperszonális
és közösségi értékeké. Feltételezzük tehát, hogy nem lesz meghatározott irány a pre-
ferenciák változásában, amelyek, ha előfordulnak, ellentétesen tükrözik az intellek-
tuális értékekben mutatkozó oszcillációkat.

9. hipotézis. Kontrollhipotézis, amellyel eredményeink általános érvényességét
akarjuk igazolni. Míg legtöbb hipotézisünk változásokat és diszkontinuitásokat jó-
solt, addig egyesek a kommunista minta folytonosságát feltételezték. Van azonban
egy különálló értékcsoporth, amelyben folytonosságra számítunk, anélkül hogy a
kommunista örökséget idéznék fel. Ezek a BATOR, az ŐSZINTE, a
FELELŐSSÉGTELJES, a FEGYELMEZETT és a BARÁTSÁG, amelyek etikus-
sztoikus értékek. A mai társadalmakban annyira általánosan elfogadottak – különö-
sen a SZAVAHIHETŐ és FELELŐSSÉGTELJES központi morális értékek –, hogy
preferenciájukban nem számítunk egyik vizsgálati évben sem számottevő változásra.
Preferenciájuk relatív stabilitása tehát az alkalmazott módszer megbízhatóságát bi-
zonyítja.

10. hipotézis. És végül egy jól meghatározott értékcsoporth, a kontemplatív sze-
mélyiség-értékek (BÖLCSESSÉG, SZÉPSÉG és BELSŐ HARMÓNIA), amelyek
inkább esztétikai, mint etikai elemeket tartalmaznak, és a saját személyiséghez tar-
toznak. Ezek esetében nem lehet az általános hipotéziseken alapuló koherens hipoté-
zist kidolgozni. Feltételezzük tehát, hogy ha egyáltalán előfordul bennük változás,
az olyan lesz, amely a többi csoporttal ellentétben nem egy általános minta alapján
történik, hanem követik a szemantikailag közelebb eső értékek mintáját. A BELSŐ
HARMÓNIA tehát úgy viselkedik majd, mint az ellenzéki értékek; a SZÉPSÉG a
hedonista értékekre jellemző változások szerint módosul, míg a BÖLCSESSÉG az
intellektuális értékekkel együtt mozdul el.

Eredmények

A hipotézisek kiértékeléséhez használt eredmények többsége a *1. táblázatban* lát-
ható, ami egyrészt a hat vizsgálati év 36 értékének átlagos értékpreferenciáját tar-
talmazza. Másrészt az átlagok között, az egy, két vagy három csillag a kétoldali t-
próba szerint jelzi, hogy a két év közötti preferenciaváltozások 0.05, 0.01 vagy
0.001 valószínűségi szinten szignifikánsak. A varianciaelemzés szignifikancia-
szintjei a hat vizsgálati évre szintén megtalálhatók. Végül a táblázat utolsó oszlopa a
közel húszéves időszak változásainak linearitását mutatja.

A következőkben előbb az operacionalizált hipotéziseket értékeljük ki, és az ál-
talanos hipotéziseket később vizsgáljuk.

1. hipotézis. Az első hipotézist, mely szerint az 1989-es év minden klasszikus szocialista érték számára egyedülálló és tartós törést jelentett, adataink egyértelműen bizonyítják. A klasszikus szocialista vagy szociáldemokrata értékcsoport mindhárom értékének esetében (MUNKA, TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS és EMBERI ÖNÉRZET) minden posztkommunista évben alacsonyabb az átlagos preferencia, mint a kommunista időszakban, és majdnem minden esetben lényeges a különbség. Ugyanaz érvényes a hivatalos vagy ideológiai szocialista értékcsoport legklasszikusabb szocialista értékének, az EGYENLŐSÉG-nek az esetében is. Az eredmények részben még ennél is világosabbak. A legnagyobb törést mutató értékek (TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS és EGYENLŐSÉG) azok, amelyek a két különböző értékcsoportból szemantikailag a legközelebb álltak egymáshoz. Így tehát megállapíthatjuk, hogy a szocialista értékrendszer hanyatlása a klasszikus és hivatalos szocialista értékek metszópontjában a legerősebb.

2. hipotézis. A kommunista rendszer két legfontosabb célértékének (A HAZA BIZTONSÁGA és BÉKE) módosulása teljes mértékben a várt minta szerint alakult. Preferenciájuk 1977–78-ban és 1982-ben, a kommunista időszakban, valamint a posztkommunista nosztalgia idején, 1993-ban volt a legmagasabb. 1990-ben jelentésük lényegesen csökkent, és az 1996–98-as átlagok erre a szintre tértek vissza. Helytálló tehát az a hipotézis, mely szerint 1993–94-ben csak időszakos visszatérésről volt szó, és hogy az előző rendszerhez kapcsolódó értékek preferencia-szintjének nincs kontinuitása 1989 előtt és után.

3. hipotézis. A privátszféra korábban „ellenzéki” értékeiről szóló „iker”-hipotézist is majdnem mértani pontossággal erősítik meg az adatok. Minden alkalommal, amikor a hivatalos szocialista értékek háttérbe szorulnak, a CSALÁD, a BELSŐ HARMÓNIA és a SZERELEM kerülnek előtérbe, és ha az előzők szerepe nő, az utóbbiaké gyengül. Ha csupán a számok változását nézzük, párhuzamosságot tapasztalunk. A változások értelmét és mozgatóerejét illetően egy okozati magyarázat több rizikófaktorot tartalmaz. A CSALÁD, a BELSŐ HARMÓNIA és a SZERELEM közötti szemantikai kapcsolat meglehetősen gyenge. Az amerikai mintában egyszer sem tartoztak egy faktor ugyanazon pólusához (Rokeach 1973: 47). Csak Magyarországon kerültek egymás mellé a kollektív vagy nyilvános szocialista értékekkel szembeni együttes opposíciójukkal. Preferenciájuk növekedése a hivatalos szocialista értékek elmozdulását követi. A változások mögötti dinamizmus kizárólag a szocialista értékekkel jár együtt, akár jelentőségük növekedéséről, akár csökkenéséről van szó.

4. hipotézis. Az adatok negyedik operacionalizált hipotézisünket is igazolják. A materializmus és hedonizmus két legrepresentatívabb értékét (az ANYAGI JÓLÉT és a BOLDOGSÁG) illetően 1989 egyszer és mindenkorra változást jelentett. Ez nem csupán a negyedik hipotézist, hanem az első négy hipotézis alapját alkotó teljes geometriai mintát is igazolja. A klasszikus szocialista értékek szerepének végleges csökkenése az alapvető materialista és hedonista értékek szerepének erős és állandó növekedésével hozható ellentétbe, míg a hivatalos, szocialista értékek zegzugos pályagörbéje az „ellenzéki” privát értékek ellentétes változásaiban tükröződik.

A hipotézis második részét, amely az első hipotézissel együtt az anyagi jóléthez legközelebb álló eszközértékek megfelelő változásának hiányát vallotta, szintén iga-

zolják az adatok. A TÖREKVŐ az az eszközérték, amely szemantikailag és az amerikai adatelemzés szerint is legközelebb áll az ANYAGI JÓLÉT célértékhez, és nem kapott jelentősebb szerepet a posztkommunista években sem.

Az adatok a változás egy további jellegzetességét is feltárták, amelyet az általános hipotézisek nem jósoltak meg. A kevésbé a jólét és elégedettség (ANYAGI JÓLÉT, BOLDOGSÁG) állapotához, mint inkább egy aktív élet öröméhez (KELLEMESE, ÉLVEZETES ÉLET, ÉRDEKES, VÁLTOZATOS ÉLET és SZÉPSÉG) kapcsolódó hedonista értékek maradtak többé-kevésbé stabilak. Megmaradt tehát a jövő képe mint egy elkövetkezendő boldog állapot mentalitása, bár a szocialista értékek helyett ez most a kényelemmel és az anyagi jóléttel társult. Ennek az állapotnak a megvalósításához szükséges eszközök most sem voltak meghatározva.

Tovább nő a változás fontossága, ha a két, szemantikailag ide tartozó értékben (TÖREKVŐ, MUNKA) bekövetkező preferenciavesztéssel hasonlítjuk össze. Az 1996–97-es változás ezeket az értékeket érintette a legdrámaiban. Ez alatt az egy év alatt a MUNKA átlagos rangsorolása 1,5 pontot veszített. Ez egymagában is hatalmas veszteség, és még drasztikusabbnak tűnik, ha figyelembe vesszük, hogy az 1996 és 1997-es változások egyetlenegy cél- és eszközérték esetében sem haladták meg a 0,5 pontot, és hogy az 1989-es szinthez viszonyítva a legjelentősebb csökkenést mutatta. Míg tehát a kommunista időszakban a MUNKA az ötödik legfontosabb célérték volt, 1997-re, 1977–78-hoz viszonyítva majdnem lineárisan 3,5 átlagos rangpontot veszített, és 1997-re egyike lett a legkevésbé fontos értékeknek a 18 célérték közül (a rangsor 14. értéke a 18 érték között).

Érvelhetnénk azzal, hogy ez csupán ellenreakció a szocialista rendszerben a munkának és termelésnek tulajdonított túlzott jelentőségre. Ez csak részben igaz. Valódi relevanciája igazából Max Weber (1978: 542) szociológiájának szemszögéből érzelhető, különösen az „innerworldly asceticism” gondolatai kapcsán. Véleménye szerint az aszketikus vallások, életvezetések a változás bizonytalan periódusában jelennek meg, amikor belső stabilitást és megerősödést nyújtanak az egyénnek, és társadalmi szinten is elősegítik a konszolidációt. Ez elsősorban a modern kapitalista piac kialakulásának esetében igaz. A MUNKA értékének drasztikus csökkenése, amint azt az adatok is bizonyítják, különösen élesen illusztrálja a posztkommunizmus nehézségeit. A probléma nem csupán a múlt leküzdése, a jelen sikerességére is kihat. A kommunista rendszer nemcsak a szocialista értékeket kompromittálta, hanem azokat is, amelyek létfontosságúak a kommunizmus utáni újjáépítéshez is. A MUNKA értékének 1997-es drámai változása a 1998-ra visszafordul, és a legnagyobb mértékű pozitív változást produkálja. Ezt a változást erősíti a TÖREKVŐ eszközérték – bár lényegesen csekélyebb – növekedése.

5. hipotézis. Láttuk a magyar és amerikai társadalom érték-preferenciái közötti különbséget és az intellektuális és hivatalos szocialista értékek közötti kapcsolatot. Egy esetleges elmozdulás mértéke ezekben az értékekben érdekesen alakul a kontinuitás és diszkontinuitás általános hipotézisének szemszögéből. Az eredmények erősen bizonyítják a kontinuitás elméletét. A LOGIKUS és ÉRTELMES érték a visszaesés helyett 1989 után fontosabbá vált; a magyar értékrendszer magas fokú intellektualizációja 1989 után változatlanul tovább folytatódott.

Az adatok a két kisebb alhipotézist is igazolták. Valóban 1993 volt az az év, amikor az intellektuális értékek rendkívül magas preferenciájáról beszélhetünk. A ma-

gyar értékrendszer intellektualizációja olyan magas volt ebben az évben, hogy az ÉRTELMESES érték az egyetlen legfontosabb eszközértékké vált hazánkban, még az alapvető etikai értékeknél (SZAVAHIHETŐ, FELELŐSSÉGTELJES, BÁTOR) is fontosabbá, míg a LOGIKUS a hetedik helyen állt (az amerikai mintában az ÉRTELMESES és LOGIKUS a 15. és 17. helyen állt). A korábbi rendszer iránti nosztalgia megszűnésekor, 1996-ban mindhárom intellektuális érték az előző helyére került, majd 1997-re a LOGIKUS és az ÉRTELMESES érték szintjén is ismét preferencianövekedés volt észlelhető, de 1998-ra az ÉRTELMESES az 1996-os, a LOGIKUS az 1990-es szintre esett vissza. E változás a hedonizmus növekedésével járt együtt. Változatlan maradt azonban a HATÉKONY preferenciája 1997-ig, 1998-ban azonban csökkent, és így az utolsó lett az eszközértékek között.

6. hipotézis. E hipotézis eredményei nyilvánvalóak. Míg más kelet-európai országban végzett vizsgálatok a vallás fontosságának látványos növekedéséről számolnak be, mint például Oroszország esetében (Greely 1994), Magyarországon hasonló eredmény nem mutatható ki. Az ÜDVÖZÜLÉS még mindig a legutolsó helyen álló célérték Magyarországon, és 1989 után sem történt változás az 1982-es szinthez viszonyítva.

7. hipotézis. A kontinuitás és diszkontinuitás keveredése 4. hipotézisünkben ered és az adatok most is ezt igazolják. A MEGBOCSÁTÓ és SZERETETTELJES interperszonális értékek alacsony preferenciája 1989 után is változatlan maradt. Tulajdonképpen a MEGBOCSÁTÓ azon kevés érték közé tartozik, amelyben az ANOVA-teszt szerint lényeges elmozdulás nem történt az elmúlt húsz évben. Ez részben a SZERETETTELJES értékre is vonatkozik, ha az 1982-es évet outlier esetnek tekintjük. A csoport harmadik értéke, a SEGÍTŐKÉSZ, az egyetlen, amelyet Magyarországon inkább preferálnak, mint az Egyesült Államokban. Mivel azonban nem csupán vallásos és közösségi, hanem szocialista értékjelentéssel is bír, veszített fontosságából. Ebben az esetben volt az 1977 és 1998 közötti preferencia csökkenése a legszámottevőbb és közel lineáris a 18 eszközérték esetében.

8. hipotézis. Feltételeztük, hogy mivel az ENGEDELMES, a TISZTA és UDVARIAS értékek a modern társadalom civilizációs folyamatának természetes eredményei, így jelentőségbeli változásaik a velük pozitív vagy negatív korrelációban lévő értékek változását követi. Az erre vonatkozó jelenlegi adatok nem tartalmaznak semmiféle ellentmondást. Preferenciájukban 1989 nem jelentett törést. Az 1982 és 1990 közötti változások voltak minden más szomszédos vizsgálati évhez viszonyítva a legkisebbek. Másrészt 1989 után évről évre történő elmozdulásuk szigorúan követték szemantikai ellentétük, az intellektuális értékek preferenciájának oszcillációit. Elmozdulások, amelyek önmagukban a pozitív és negatív kommunista örökségre egyszerűsödtek: 1993-ban a múlt iránti nosztalgia, valamint a materializmus és hedonizmus kétlépcsős megerősödése 1990-ben és 1997-ben.

9. hipotézis. Ebben a kontrollhipotézisben feltételezzük, hogy a változások és a kommunista örökség közepette is számos, minden modern társadalomhoz tartozó érték (BÁTOR, FEGYELMEZETT, BARÁTSÁG, SZAVAHIHETŐ, FELELŐSSÉGTELJES) esetében kontinuitás áll fenn. Ez a hipotézis is beigazolódott. A húsz év alatt az öt stabil érték közül három ehhez a csoporthoz tartozott, beleértve a két legfontosabb etikai értéket, a SZAVAHIHETŐ-t és a

FELELŐSSÉGTELJES-t. A FEGYELMEZETT esetében csupán 1982 outlier év, s a BÁTÓR preferenciájában sem tapasztalható változás 1977–78-tól 1993-ig. Elmondhatjuk tehát, hogy ami a morális értékeket illeti, sem a kommunista rendszer, sem összeomlása nem hagyott nyomot Magyarország értékrendszerében. Elvárásainkat igazolva a kommunista örökség nem a tudatosság felszínén, az életcélokban vagy erkölcsi alapokban kereshető, hanem az életvezetés nyilvánvaló struktúráiban vagy a habitusban.

10. hipotézis. A személyiségértékek szemantikailag homogén csoportja – a kon-templatív személyiség-értékek –, a szocialista, materialista és – kisebb mértékben – hedonista értékekkel szemben egy alternatív, független életmód lényegét képviselhették volna, ellenállva az elmúlt rendszer direkt és indirekt hatásainak. Feltételeztük azonban, hogy ez nem következett be, és az individuális értékek változásai csak az irántuk affinitást mutató értékcsoporthoz tartozó elmozdulásait tükrözik. Ez a hipotézis egy jelentős kivétellel beigazolódott. A BELSŐ HARMÓNIA módosult leginkább az elvárások szerint, követte a másik „ellenzéki” érték oszcillációit. A SZÉPSÉG preferenciája nem mozdult el együtt a BELSŐ HARMÓNIA-val, mivel 1990-ben szignifikáns, bár nem túl nagy és inkább rejtélyes csökkenése volt észlelhető. Preferenciájában a másik nyilvánvaló változás 1996 és 1997 között történt, amikor a hedonizmus irányába való általános elmozdulás részeként a SZÉPSÉG szerepe is nőtt.

A csoport harmadik értéke, a BÖLCSESSÉG, külön minta szerint alakult. Ez fontos eredmény, és talán a legígéretesebb jel is. Ez a három közül Magyarországon leginkább elhanyagolt érték fejezte ki a magyar és amerikai értékpreferenciák közötti legnagyobb különbséget. Számos alapvető lineáris elmozdulás következtében 1997-re a BÖLCSESSÉG két pontot nyert a rangsorolásban (a legnagyobb változás a 18 célérték változása közül). Ilyen jelentősenövekedés különösen az előző rendszer paternalizmusának és az általa létrehozott infantilizmus fényében fontos (Hankiss 1983).

A BÖLCSESSÉG preferálásának szilárd előmenetele a MUNKA értékcsökkenésének tükrében látható. Az értékek egyikének preferenciájában mutatkozó legcsekélyebb elmozdulást tökéletesen követi egy, a másik részen azonos elmozdulás. Az ilyenfajta konfliktus vagy értékek közötti verseny annál is inkább szokatlan, mivel az amerikai minta első főkomponensében együtt jelennek meg ugyanazon a póluson. A BÖLCSESSÉG látványos szerepnövekedése Magyarországon nagyrészt a „munkaetika” hanyatlásának kompenzálása.

Általános hipotézis

Mivel az adatok a tíz operacionalizált hipotézis többségét alátámasztották, nem meglepő, hogy a négy általános hipotézis – amelyre az előzőek épültek – szintén megfelelt elvárásainknak. Az 1989 előtti és utáni évek változásai a célértékeknel sokkal számottevőbbek voltak, mint az eszközértékeknel. Az utóbbiakban inkább oszcillációk jelentek meg, míg a célértékek preferenciája mindig meghatározott irányba változott. Ezt számos t-próba is bizonyítja. Ha az 1977 és 1997 közötti változásokat összehasonlítjuk, akkor az átlag azonosságára vonatkozó hipotézist a 18

célérték közül 14 esetben 0,01-es szignifikanciaszinten el kell vetnünk. Az eszközértékeknél 18-ból csak 7 esetben.

A másik három általános hipotézist illetően csak ismételtsbe bocsátkozhatnánk, mivel minden egyes, a szocialista projekttel pozitív vagy negatív értelemben asszociált érték számára 1989 törést jelentett. Ez érvényes minden, a rendszer hivatalos ideológiájához kapcsolódó értékre, bár kisebb mértékben és időleges visszatéréssel 1993-ban a materializmus és hedonizmus növekedése bizonyult az egyetlen új fejlődésnek, ami a szocialista értékek veszteségét egyensúlyozta. A BÖLCSESSÉG kivételével nem volt olyan érték, amiben releváns és előre nem megjósolt változás ment volna végbe.

Következtetések

A dolgozat húsz év értékpreferencia változásainak általános és specifikus hipotézisei sorozatát igen bonyolult és összetett értékeszt segítségével vizsgálta. Eddig a hipotézisek többsége beigazolódott, és a 36 alapvető humán értékben létrejött majdhogynem minden számottevő változást tartalmazza. Ilyen magas fokú előreláthatóság már alighanem gyanús.

Érvelhetünk azzal, hogy ennek magyarázatát nemcsak az adatokban vagy a módszerekben kereshetjük, hanem a széles körű társadalmi változásokban is. Inkább arról van szó, hogy a módosulások sem tíz, sem négy általános hipotézisből nem vezethetők le, hanem egyetlen, mindent átívelő állításból, amely egységben szemléli a folytonosságot és a szakadást. Az elmúlt húsz év magyarországi értékpreferenciájában egyetlenegy változás történt, amelyből minden többi egyéni értékpreferencia-elmozdulás levezethető, a szocializmus összeomlása és a kommunizmus felbomlása.

A szocialista értékrendszernek két különböző, bár egymásba kapcsolódó összetevője volt, a klasszikus és a hivatalos szocialista értékek. 1990-re mindkét csoport iránti preferencia lényegesen csökkent. Ez egyértelműen a létező szocializmus összeomlásának jele volt. Ez a jelenség meghatározta azonban az ellentétes elmozdulások irányát és módját is. A klasszikus szocialista értékek ellentétei a materializmus és a hedonizmus értékei voltak, amelyeknek fontossága 1990-ben valóban rögtön megnőtt. Ha azonban e változás iránya a szocializmussal ellentétben állt, akkor módját a rendszer összeomlása határozta meg. Ahogyan a szocializmus egy boldog állapotot ígért a fényes kommunista jövőben, a változásokat is hasonló csodaszerekbe vetett naiv hit követte: jólét, kényelmes élet, boldogság és elégedettség. A hivatalos szocialista értékek szembekerültek egy sor „ellenzéki” értékkel, amelyeknek szerepe 1990-ben hasonlóan nőtt.

Az 1990 és 1993 közötti változásokat az előző rendszer iránti ideiglenes nosztalgianak tulajdonították. Ez nem jelentett változást az előbb vizsgált komponensben, a klasszikus szocialista és hedonista materializmus közötti különbségben, hanem egy közel teljes értékű visszatérést igazol az 1989 előtti preferenciák szintjére a második komponensben, a hivatalos szocialista és „ellenzéki” értékekben. Az előző rendszer egy másik indirekt hatásaként ezt követte az eszközértékek erős

intellektualizálódása, amelyet az intellektuális értékek ellentétes pólusán lévő hagyományos értékek ellensúlyoztak.

Ez azt jelenti, hogy 1996-ra a kommunista és antikommunista értékcsoporthoz tartozó értékek visszatértek az 1990-es szintre. Noha az 1990-as és 1996-os évek átlagának hasonlósága meglepő, alig van különbség közöttük, ugyanakkor ez azt is jelenti, hogy 1996-ra a kétpólusú szocialista értékcsoporthoz még mindig befolyásolták az értékpreferenciák változásait.

Még 1997-ben is kevés változás történt e téren. Az egyetlen jelentős különbség, hogy a hedonizmus megerősödése és a munkaetika fontosságának további csökkenése megerősíti a korábbi, 1990-es trendet, anélkül, hogy világosan megmutatkozna egy új értékrend.

A reménysugár – legalábbis adataink szerint – a BÖLCSESSÉG szerepének látványos megerősödése. A BÖLCSESSÉG pedig az az érték, amire nagy szükség van a posztkommunista országokban.

Irodalom

- Bateson, Gregory 1972. *Steps to an Ecology of the Mind*. New York: Ballantine
- Bauman, Zygmunt 1987. Intellectuals in East-Central Europe: Continuity and Change. *East European Politics and Societies* 1, 2: 162–186.
- Borkenau, Franz 1976 [1934]. *Der Übergang vom feudalen zum bürgerlichen Weltbild: Studien zur Geschichte der Philosophie der Manufakturperiode*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Bourdieu, Pierre 1990. *In Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity Press
- Bourdieu, Pierre–Loic J. D. Wacquant 1992. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: The University of Chicago Press
- Elias, Norbert 1983 [1969]. *The Court Society*. Oxford: Blackwell
- 1987. *Involvement and Detachment*. Oxford: Blackwell
- 1991. *The Society of Individuals*. Oxford: Blackwell
- 1994 [1938–39]. *The Civilising Process*. Oxford: Blackwell
- Feather, Norman T. 1975. *Values in Education and Society*. New York: The Free Press
- Fitzmaurice, John 1993. The Hungarian Elections of May 1994. *Electoral Studies*, 14, 1: 77–80.
- Foucault, Michel 1984. Polemics, Politics and Problemizations. In: Paul Rabinow (ed.) *The Foucault Reader*. New York: Pantheon
- Füstös, László–Szakolczai, Árpád 1994. *Value Changes in Hungary, 1978–1993: Continuities and Discontinuities in the East-Central European Transitions* β, EUI. Working Paper SPS, 94/S.

- Gadamer, Hans-Georg 1975 [1959]. *Truth and Method*. London: Sheed and Ward
- 1976. The Universality of the Hermeneutical Problem. In: *Philosophical Hermeneutics*. Berkeley: University of California Press
- Goffman, Erving 1986 [1974] *Frame Analysis*. Boston: Northeastern University Press
- Greeley, Andrew M. 1994. A Religious Revival in Russia. *Journal for the Scientific Study of Religion* 33, 3: 253–272.
- Hankiss, Elemér 1983. *Diagnózisok*. Budapest: Magvető
- 1986. *Diagnózisok 2*. Budapest: Magvető
- Hankiss, Elemér–Róbert Manchin–László Füstös–Árpád Szokolczai 1983. *Continuity and Break: the Analysis of the Value System of Hungarian Society, 1930–1978*. Budapest: Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences
- – – – 1990. Modernization of Value Systems: Indicators of Change in Cross-cultural Comparisons. In Ilona Kovács (ed.) *Search for American Values: Contribution of Hungarian Americans to American Values*. Budapest: Országos Széchenyi Könyvtár
- Holmes, Leslie 1997. *Post-Communism: An Introduction*. Cambridge: Polity
- Janos, Andrew C. 1994. Continuity and Change in Eastern Europe: Strategies of Post-Communist Politics. *East European Politics and Societies* 8,1: 1–31.
- Kennedy, Michael D. (ed.) 1994. *Envisioning Eastern Europe: Post-Communist Cultural Studies*. Ann Arbor: The University of Michigan Press
- Konrád, George–Szelényi, Iván 1979. *The Intellectuals on the Road to Class Power*. New York: Harcourt.
- Lipset, Seymour M.–Bence, György 1994. Anticipations of the Failure of Communism. *Theory and Society* 23, 2: 169–210.
- Maslow, Abraham H. (ed.) 1959. *New Knowledge in Human Values*. New York: Harper
- Mokrzycki, Edmund 1992. The legacy of real socialism, group interest and the search for a new utopia. In: Walter D. Connor et al. (eds.) *The Polish Road from Socialism: The Economics, Sociology and Politics of Transition*. Armonk: Sharpe
- Mumford, Lewis 1952. *The Conduct of Life*. London: Secker & Warburg
- Parsons, Talcott 1968 [1937]. *The Structure of Social Action*. New York: The Free Press
- Rokeach, Milton 1973. *The Nature of Human Values*. New York: The Free Press
- (ed.) 1979. *Understanding Human Values: Individual and Societal*. New York: The Free Press
- 1985. Inducing Change and Stability in Belief Systems and Personality Structures. *Journal of Social Issues* 41, 1: 153–171.

- Schöpflin, George 1993. *Politics in Eastern Europe 1945–1992*. Oxford: Blackwell
- Schutz, Alfred 1962 [1951]. Choosing among projects of Action. *Collected Papers*, (vol. 1) The Hague: Nijhoff
- Schwartz, Shalom H. 1994. Are There Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values? *Journal of Social Issues* 50, 4: 19–45.
- Schwartz, Shalom H.–Anat Bardi 1997. Influences of Adaptation to Communist Rule on Value Priorities in Eastern Europe. *Political Psychology* 18, 2: 385–410.
- Searle, John 1992. *The Rediscovery of the Mind*. Cambridge, MA: The MIT Press
- Szakolczai Árpád 1982. A cigányság értékrendjének sajátosságai (The specificities of the value system of gypsies) *Szociológia*, 4: 521–533.
- 1987. On the characteristics of the value choices of students. In: Hrubos I. (ed.) *The Social Conditions of Engineers and Economists*. Budapest: Department of Sociology, University of Economics
- 1998. *Max Weber and Michel Foucault: Parallel Life-Works*. London: Routledge [forthcoming]
- Szakolczai, Árpád–László Füstös 1998. Value Systems in Axial Moments. *European Sociological Review* 14, 3. [forthcoming] [earlier version published as Working Paper SPS, 96/8 (1996), European University Institute, Florence]
- Szakolczai, Árpád–Ágnes Horváth 1991. Instructors and the Decline of Communism in Hungary: Apparatus, Nomenclatura and the Issue of Legacy.. *The British Journal of Political Science* 21, 4: 469–488.
- Szelényi, Iván–Eva Fodor–Eric Hanley 1997. Left Turn in PostCommunist Politics: Bringing Class Back. *East European Politics and Societies*, 11, 1:190–224.
- Tismaneanu, Vladimir 1992. *Reinventing Politics: Eastern Europe from Stalin to Havel*. New York: The Free Press
- Turner, Victor 1967. Betwixt and Between: The Limizial Period in Rites de Passage. *The Forest of Symbols*. New York: Cornell University Press
- 1969. *The Ritual Process*. Chicago: Aldine
- Tworzecki, Hubert 1994. The Polish Parliamentary Elections of 1993. *Electoral Studies* 13, 2: 180–185.
- Vachudová, Milada–Tim Snyder 1997. Are Transitions Transitory? Two Types of Political Change in Eastern Europe Since 1989. *East European Politics and Societies* 11, 1: 1–35.
- van Gennep, Arnold 1960 [1909]. *The Rites of Passage*. Chicago: The University of Chicago Press
- Verdery, Katherine 1996. *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton: Princeton University Press
- Voegelin, Eric 1978. *Anamnesis*. Notre Dame: University of Notre Dame Press

- Weber, Max 1948. The Social Psychology of the World Religions. In: Gerth, Hans–Mills, C. Wright (eds.) *From Max Weber*. London: Routledge
- 1978 [1920–21]. *Economy and Society*. Berkeley: University of California Press
- Weber, Max 1982. A világvallások gazdasági etikája: Bevezetés, in *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat
- Weber, Max 1995. [1904–05] *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. London: Allen and Unwin
- Zinoviev, Alexander 1981. *Le communisme comme réalité*. Paris: Juillard

1. táblázat
Az átlagos rangszámok változása

	1978	1982	1990	1993	1996	1997	1998	ANOVA	linearity
1. ANYAGI JÓLÉT	8.2	8.7***	6.8	6.5	6.5	6.8	6.8	.001	.001
2. BÉKE	4.4***	3.9***	4.9***	3.7***	4.8	4.9	5.1	.001	.001
3. BOLDOGSÁG	6.9***	7.6***	6.0	6.2	5.9	5.9	5.9	.001	.001
4. BÖLCSESÉG	13.1*	12.7***	12.2***	11.3	1.4**	11.0	11.0	.001	.001
5. CSALÁDI BIZTONSÁG	5.2	5.3***	3.9***	4.6***	3.8	3.7	3.9	.001	.001
6. BELSŐ HARMÓNIA	8.9	8.7***	7.5***	8.4***	7.6	7.4	7.6	.001	.001
7. EGYENLŐSÉG	9.4	9.1***	11.2***	10.7	11.0	11.1	11.2	.001	.001
8. MUNKA ÖRÖME	7.7***	8.2***	8.7***	8.8	9.7***	11.2	9.4	.001	.001
9. VÁLTOZATOS ÉLET	11.7	11.9	11.7	11.9	12.0***	11.5	12.1	Note1	n.s.
10. HAZA BIZTONSÁGA	7.4**	6.8***	8.1***	6.6***	8.0	7.9	8.2	.001	.001
11. IGAZI BARÁTSÁG	9.4**	8.9	9.2	9.1	9.0	9.1	9.0	n.s.	n.s.
12. IGAZI SZERELEM	10.3*	10.7***	9.7***	10.6**	10.0	10.3	10.8	.001	n.s.
13. ELVEZETÉS ÉLET	11.8	11.9	11.6*	12.0	11.9***	11.3	11.9	Note1	Note1
14. EMBERI ÖNÉRZET	9.6	9.6*	9.9***	10.5*	10.1	10.0	9.9	.001	.001
15. SZABADSÁG	8.7	8.8	9.1	9.0**	9.4	9.6	9.3	.001	.001
16. SZÉPSEG VILÁGA	13.9	13.6**	14.2	14.0	14.1***	13.6	14.1	.001	n.s.
17. TARS. MEGBECSÜLÉS	8.8*	9.2***	11.1***	10.5	10.6	10.5	9.9	.001	.001
18. ÜDVÖZÜLÉS	15.8	15.5	15.4	15.7***	15.2	15.4	15.0	.001	.001
19. ALKOTÓ SZELLEMŰ	10.9	10.9	10.7**	10.1***	10.9	10.7	10.9	.Note2	n.s.
20. BÁTOR	7.2	7.4	7.3	7.4*	7.8	7.8	7.2	Note3	Note3
21. ELOÍTELET-MENTES	10.4*	9.9***	10.7	10.4	10.4	10.7	10.4	.001	.001
22. ENGEDELMES	10.9	10.5***	11.1*	11.6***	11.0	11.2	10.9	.001	.001
23. ÉRTELMES	8.3***	7.6	7.4***	6.4***	7.4	7.0	8.3	.001	.001
24. FEGYEL-MEZETT	9.2***	8.2***	9.1	9.0	9.3	9.0	9.2	Note2	Note2
25. FELELŐSÉG-TELJES	6.9*	7.3	7.2	7.2	7.1	6.8	6.9	n.s.	n.s.
26. HATÉKONY	11.4	11.6	11.4	11.2	11.3	11.3	11.4	n.s.	n.s.
27. JÓKEDELYŰ	9.9	10.3*	9.8*	10.2**	9.6	9.7	9.9	.001	.001
28. LOGIKUS	10.9***	10.3	10.2***	9.3***	10.9***	10.0	10.9	.001	n.s.
29. MEGBOCSÁTÓ	11.0	11.2	11.2	11.4	11.1	10.9	11.0	n.s.	n.s.
30. ÖNÁLLÓ	9.1***	10.1	9.7	10.0**	9.4	9.1	9.1	.001	.001
31. SEGÍTŐKÉSZ	7.9***	8.7	9.0	9.2	9.1	9.3	7.9	.001	.001
32. SZAVAHÍHETŐ	6.7	6.4	6.5	6.7	6.4	6.6	6.7	n.s.	n.s.
33. SZERETETTEL TELJES	10.2***	11.0***	10.0	10.2	10.3	10.1	10.2	Note4	Note4
34. TISZTA	10.0***	9.2	9.4	9.7***	8.8**	9.4	10.0	.001	n.s.
35. TÖREKVŐ	9.5***	10.8	10.5	10.8	10.8	11.2	9.5	.001	.001
36. UDVARIAS	10.8***	9.8	9.7***	10.4***	9.6**	10.2	10.8	.001	n.s.

– Alacsonyabb átlagos rangérték, magasabb a preferencia.

– A csillag az oszlopok közötti szignifikáns változást jelent a két év között.

– * significant at the 0.05 level.

– ** significant at the 0.01 level.

– *** significant at the 0.001 level.

– ANOVA test indicates significance of overall change for the six observation years

– n.s. means not significant.

– Note 1: n.s. if 1997 is omitted.

– Note 2: n.s. if 1993 is omitted.

– Note 3: n.s. if 1996 and 1997 are omitted.

– Note 4: n.s. if 1982 is omitted.

– linearity test indicates where the changes in between observations have a directionality, according to the ANOVA programme.